

Prostorski nered kot izraz (ne)moči posameznika in sistema

Uvod

Tako kot že nekajkrat v preteklosti se je tudi letos zaostрила polemika o t. i. »črnih gradnjah« ob poizkusu, da bi porušili nekatere od nedovoljeno zgrajenih objektov.¹ Zapoznela zaostritev sankcij proti kršilcem »prostorskega reda« na eni strani je sprožila – upravičene in neupravičene – kritike nosilcev in načinov prostorskega urejanja na drugi strani. Temu spet sledi ogorčen odziv tistih, ki opozarjajo, kako nevzdržno je dajati potuho nezakonitemu delovanju, ki je v nasprotju s temeljnimi, javnimi interesi itd.

Problematika torej ni nova; nasprotno, že desetletja je med nami, ne da bi se dokopali do trajnejše rešitve. Tudi raziskovalci, ki so jo proučevali v nekdanji Jugoslaviji (glej seznam literature), so se večinoma le ad hoc odzivali nanjo, pa bodisi kot urbanisti, sociologi, geografi in drugi. V zelo fragmentarnih in razpršenih virih je bilo sicer že marsikaj rečeno o pojavnih oblikah, vzrokih in posledicah kot tudi o ukrepih, ki naj bi jih sprejeli. Kljub temu pa vendarle še nismo dobili celovite študije o tej tematiki. To je po svoje razumljivo tudi glede na izredno raznovrstnost obravnavane tematike. Gre za zelo pestro pojavnost nedovoljenih »posegov v prostor«, ki se nam nakazuje na podlagi številnih informacij iz vseh slovenskih krajev in občin. Pri tem se ne morem omejiti le na predstavo o najobičajnejši nedovoljeni gradnji – stanovanjske hiše na domačem posestvu ali na kupljeni parceli na obrobju mesta. Gre za širok razpon raznovrstnosti, ki npr. vključuje postavitve kapele v narodnem parku na Kredarici, zidavo nove cerkve, pisarniške prostore na dvorišču občinske zgradbe, prezidavo ovčjega hleva in senika v počitniško hišico, postopno ureditev avtoličarske delavnice na domačem dvorišču, prezidavo razpadajoče kovačije za poslovne in bivalne prostore, nedovoljeno nadzidavo po načrtu določenega objekta, zasteklitev balkona mestne stolpnice itd.

Pa tudi ti nazorni primeri še zdaleč ne »pokrivajo« celotnega razpona raznovrstnosti nedovoljenih posegov v prostor, kakor se pojavljajo v Sloveniji in drugod po svetu. To razčlenitev bi lahko razširili s tem, da bi navajali konkretna določila, ki jih graditelji ne upoštevajo pri gradnji posameznih objektov (višina, naklon strehe, vrsta materiala, barve ipd.); obenem pa bi poleg graditve individualnih objektov morali upoštevati še cele naselivitvene aglomeracije, ki so značilne predvsem za predmestna območja večjih mest (v Sloveniji sicer ne tako izrazito kot) v manj razvitih državah tretjega sveta (Wilsher, Righter, 1977).

Osveščenost o takšni raznovrstnosti je obenem svarilo, da ne bi prehitro sprejemali poenostavljenih sklepov, bodisi o vzrokih sedanjega stanja bodisi o potrebnih ukrepih za njegovo spremembo. Ob tem pa je še toliko bolj treba zagotoviti, da ne ostanemo na površini.

* Akademik dr. Zdravko Mlinar, redni profesor na FDV.

¹ Na podoben način, tj. kot razreševanje politične afeze, se je pred časom to vprašanje zaostriilo ob miniranju »na črno« zgrajene stanovanjske hiše v Godešiču pri Škofji Loki, čemur so sledile demonstracije pred »občino«, odstop župana itd.

V vseh primerih gre za določena nasprotja med individualnim (partikularnim) in splošnim (javnim) interesom. Čim pa upoštevamo, da gre za dve vpleteni strani, pa bi bilo očitno neprimerno iskati vzroke obravnavanih pojavov le na eni strani. Prav neuspešno reševanje problematike »črnih gradenj« to najbolj nazorno potrjuje. Glede na vse navedeno se bom v tem prispevku osredotočil prav na medsebojno razmerje med posameznikom, ki posega v prostor (graditelj, vlagatelj), in sistemom prostorskega urejanja. Pri tem lahko gre za agresivno in egoistično uveljavljanje ozkih interesov, prav tako kot tudi za edino preostalo »rešitev« v življenjski stiski. V takšnih konfliktnih razmerah lahko gre za primere, ko se upravni organi angažirajo, da bi zaščitili temeljne interese prebivalcev kraja ali širšega območja (npr. omejene vire pitne vode). Vendar pa so »črne gradnje« – neposredno ali posredno – lahko tudi posledica neživljenjske togosti ali uniformnosti prostorskega urejanja, ki dostikrat močno zaostaja za dejanskim dogajanjem, pa bodisi da (neuspešno) preprečuje ali le pozneje potrjuje določene spremembe prostorskega reda.

Človeku neprijazen sistem in njegovi »perverzni učinki«

Ideološka usmeritev komunističnega gibanja je absolutizirala prvenstvo kolektiva, družbe in »splošnih družbenih interesov«. Sistem se je pojavljal kot alternativa posamezniku ter njegovi individualni avtonomiji. V ospredju je bila težnja k višji stopnji podružbljanja, ki naj bi jo dosegli bolj z omejevanjem kot pa z vključevanjem posebnih in posameznih interesov. V takšnem kontekstu je razumljivo, da je prevladala »restriktivno-represivna« politika (Bučar, Šmidovnik, 1975) tudi pri urejanju prostora. Občan je vsepovsod naletel na omejitve, tako da bi – nekoliko karikirano – lahko rekli, da je veljalo načelo: »Vse je prepovedano, razen...«!? Le s posebnimi prizadevanji in z velikimi težavami je posamezniku po daljšem času morebiti uspelo priti do potrebnega lokacijskega in gradbenega dovoljenja. Favorizirana je bila »družbena« stanovanjska gradnja, ki naj bi bila izraz in obenem sredstvo nadaljnjega podružbljanja. Družba naj bi zagotovila človeku stanovanje, medtem ko naj bi ga individualna gradnja odvrčala od sodelovanja pri reševanju širših družbenih zadev in krepila »drobnolastniško miselnost«. Namesto do zблиževanja je prihajalo do odtujevanja med posameznikom in sistemom. Tisti, ki je hotel nekaj po svoje ali nekaj »sam zase«, je bil predvsem možni kršilec normativnega reda. Zato je treba zlasti skrbeti, da se mu vnaprej čim bolj natančno določijo meje dopustnega ravnanja. V takšnem kontekstu pa je razumljivo, da je tudi z vidika »prostorskega urejanja« povsem prevladovala (napačna) predpostavka: čim višja bo stopnja nadzora² oz. čim bolj zaostrena bo omejitveno-represivna politika, tem večja bo tudi disciplina vseh akterjev, preko katerih se uveljavlja določen prostorski red.

Vendar pri uveljavljanju takšne prostorske (lokacijske, stanovanjske...) politike niso upoštevali socioloških spoznanj o t. i. »perverznih učinkih« (Merton, 1936; Henshel, 1976). Gre za neanticipirane, nenačrtovane in neželene posledice

² Pri tem imam v mislih zelo zapleten in dolgotrajen postopek za pridobitev lokacijskega in gradbenega dovoljenja, veliko število zahtevanih soglasij ipd. Pri uresničitvi pa gre za nezadostni nadzor.

ČRNE GRADNJE

koliko stopnja kontrole pogojuje
(ne)disciplino v prostoru?

namernih družbenih akcij.³ Predpostavka, da bo intenziviranje omejitvenih represivnih ukrepov utrjevalo prostorski red, v praksi ni bila potrjena. Celo nasprotno: takšno omejevanje je sicer lahko dosti učinkovito, dokler ne terja previsoke »cene«. Na določeni točki pa postane kontraproduktivno, saj samo odvrča posameznike od državno sankcioniranega prostorskega reda. Kadar pripadnost sistemu postane prezahtevna (npr. večletno čakanje na obvezna dovoljenja in soglasja ipd.), verjetneje prevlada alternativna strategija preživetja: »pobeg« iz sistema.

V tem smislu torej retrospektivno pojasnujemo enega od temeljnih paradoksov v zvezi z našo temo, tj., da smo imeli in da še vedno imamo hkrati *velik nadzor* (omejevanja, urejanja) in *veliko anarhije* v prostoru. Glede na takšne izkušnje tudi danes ne moremo pričakovati, da bomo preprosto že z zaostrovanjem kazni in omejitvev različnih posegov v prostor dosegli želene učinke. Takšna omejitveno-represivna politika je ustrezala sistemu, ki je deloval »z vrha navzdol«. Današnja demokratizacija družbe pa terja zблиževanje med posameznikom in institucionaliziranim upravno-političnim sistemom, ne da bi prevladali ozki, delni interesi. To je mogoče doseči predvsem z *afirmativnimi programi*, ki bodo *spodbuda, pomoč in usmeritev* za graditelje. Namesto prejšnje alternativne izključnosti je torej pred nami intenzivnejše povezovanje formalne (institucionalne) in neformalne sfere

³ Na Socioloških srečanjih 86 (Vrnjačka Banja) smo organizirali razpravo o »nenameranih posledicah razvojnih (političnih, planskih) intervencij«. V zvezi s tem glej tudi: Čaldarović, 1988.

delovanja v skladu z načelom: »pomoč za samopomoč«! Čim več bo na voljo konkretnih afirmativnih programov in strokovno ter širše družbeno sprejemljivih rešitev, tem manj bo razlogov za odstopanja od prostorskega reda.⁴

Erozija prostorskega reda: moč in nemoč posameznih akterjev

Pri sociološkem pojasnjevanju raznovrstnih oblik črnih gradenj se zdi pomembno, da jih lahko pojasnjujemo iz dveh povsem različnih izhodišč. Po eni strani gre za *samovoljne posege* v prostor, ki so izraz velike (politične, gospodarske ali nasploh) *družbene moči* določenih posameznikov ali skupin. V našem polpreteklem času je šlo predvsem za takšne posege pripadnikov politične elite, medtem ko lahko v prihodnosti pričakujemo večjo prodornost različnih gospodarskih interesov.

Vendar pa je nasploh uveljavljanje takšne (nad)moči v prostoru dostikrat prikrito in se skriva za formalnimi odločitvami pristojnih organov. Je torej lahko povsem zakonito, čeprav sicer odstopa od javnega interesa in celo razglašenih usmeritev prostorske politike. Številni politični veljaki so na različne načine uveljavljali svojo izjemnost, bodisi da je šlo za postopek (npr. dokumenti za republiškega funkcionarja, pripravljene v treh dneh) ali za to da so jim dovolili lokacijo tam, kjer ni bila dovoljena gradnja nobenemu drugemu. V širšem smislu lahko v to kategorijo štejemo tudi tiste, npr. zaposlene v upravnih in strokovnih, tudi planerskih službah, ki so si za svoje potrebe zagotovili potrebno zakonito ureditev (npr. zazidalni načrt) ali pa vsaj imeli *prednostni dostop* do informacij o novih možnostih (najugodnejše) pozidave. Skoraj v vsakem občinskem središču lahko najdemo pozidavo določenega območja, ki sicer ni »črna gradnja« v ožjem smislu, hkrati pa gre vsaj za izrazit privilegij, če ne tudi za neposredno oškodovanje javnega interesa (glede na alternativne možne rabe zemljišča).

Glede na temo tukajšnje obravnave pa lahko bolj razčlenim drugo in najbolj značilno izhodišče za odstopanja od prostorskega reda. Gre za *nemoč posameznika* zlasti glede na to, da se spopada s togim in – kot smo že videli – človeku neprijaznim sistemom. Institucije tega sistema se niso odpirale do posameznika; tu ni bilo pripravljenosti za pomoč in sodelovanje s posameznikom tako, da bi upoštevali njegove *realne zmožnosti* ob njegovem vključevanju v reševanje stanovanjskega vprašanja. Institucionalni sistem je deloval zelo togo s postavljanjem grobih alternativ v smislu: *vse ali nič*. Takšna togost sistema pa je že s tem imela za posledico, da je posameznik postal *še bolj nemočen*, vsaj če je ostajal znotraj formalnoinstitucionalnih okvirov. Rešitev stanovanjskega vprašanja je že sicer naloga, ki *presega interes* (lahko pa tudi moči) *ene same generacije*. Tako je človek lahko iskal rešitev predvsem v povsem alternativnih smereh: ali se je sprijaznil s svojim položajem na čakalni listi v pričakovanju, da mu bo »družba dala stanovanje«, ali pa ga je vse to odvrnilo *od sistema* in si je mimo njega in celo proti njemu v svoji neformalni življenjski sferi ustvaril lastno »nišo«.

Togost in izključnost sistema (prostorskega urejanja) je torej povečala *nemoč posameznika*, in sicer v več pogledih:

⁴ Prostor se nam sicer vse bolj jasno kaže kot *omejena dobrina*, ob tem ko se potrebe po prostoru z gospodarskim razvojem in individualizacijo subjektov povečujejo (z višjim dohodkom tudi večja stanovanjska površina per capita; prevladujoča težnja k bivanju v enodružinskih hiši). Spoznanje o nujnosti omejevanja pa ni isto kot dosedanja praksa *zadrževanja* gradnje – tudi po več desetletij – ki se nazadnje konča tako, da se na prej izvzetih površinah gradnja vendarle dovoli ali pa »črna gradnja« legalizira.

Kljub prevladujoči egalitarni preusmeritvi je institucionalni sistem uvajal grobo delitev na tiste, ki jim je dajal vse (»družbena stanovanja« privilegiranim, »solidarnostna« stanovanja najrevnejšim), in na tiste, ki jim ni dajal ničesar. Zaradi apriorno odklonilnega odnosa do individualnega in zasebnega reševanja stanovanjskega vprašanja niso mogle zaživeti različne oblike »pomoči za samopomoč«.⁵

Znane so številne izkušnje iz drugih držav o tem, kako so pospešili stanovanjsko gradnjo s tem, da so na kolektivni ravni zagotovili tisto, kar presega zmožnosti posameznika (npr. komunalno infrastrukturo stanovanjskih naselij). Na taki podlagi se lahko potem uveljavljajo tudi individualna angažiranost v materialnem oz. finančnem smislu glede na lastni delovni prispevek, pa tudi oblikovne rešitve. Vendar v prejšnji Jugoslaviji te možnosti niso bile upoštevane. Že del sredstev, vloženi v zelo draga »družbena stanovanja« (govorilo se je o najvišji ceni m² na novo zgrajene stanovanjske površine v Evropi), bi v tem smislu lahko olajšal »pristopne pogoje« za urejeno, organizirano individualno stanovanjsko gradnjo. To bi bila torej lahko oblika dejanskega zblíževanja individualnega in družbenega. Vendar tedanja stanovanjska politika tega ni zagotovila; niti ni bilo zasebnega kapitala (kot so na Zahodu t. i. »developers«), ki bi prevzel urejanje te infrastrukture in omogočal – z nadaljnjim kreditiranjem – vključevanje individualnih graditeljev.

Brez potrebne postopnosti

Togost sistema in nemoč posameznika ob tem se najbolj značilno kaže v tem, da ni bilo zagotovljene postopnosti v *časovni organizaciji* stanovanjske gradnje. S tem ko je bil posameznik postavljen *nerazdelno pred celotno nalogo* brez potrebne postopnosti, je bil še toliko bolj *nemočen*, da bi zakonito uresničil svoje cilje. Bodisi da imamo v mislih prostorsko planiranje in urbanistično načrtovanje bodisi samo graditev objektov ali pa časovno organizacijo financiranja te dejavnosti, v vseh teh pogledih je sistem zelo grobo postavljal posameznika pred alternativo: ali se v celoti odzove postavljenim zahtevam ali pa je povsem onemogočen. V zvezi s planiranjem ni bilo možnega stopnjevanja in realnega upoštevanja postopnosti, ko bi npr. lahko v prvi fazi zagotovili vsaj okvirno usmeritev (npr. nekakšno »coniranje«), s katero bi se izognili grobim napakam pri lokacijskem odločanju, v kasnejših fazah pa bi tudi podrobneje določali zazidalne načrte ipd. Če ni bilo nikakršne urbanistične dokumentacije, so bili zainteresirani prisiljeni čakati po več let in celo desetletja, kar je že samo po sebi pomenilo navajanje k »črnim gradnjam«. Hkrati pa se je s tem povečevalo število primerov *kasnejših* legalizacij takih prvotno nedovoljenih gradenj, kar pa je nasploh vodilo v erozijo pravnega reda.

Tudi glede gradnje je bil posameznik postavljen pred zahteve, da mora npr.

⁵ Celo o stanovanjskih zadrugah so bili številni pomisleki in omahovanja, saj pri tem ni šlo za zadostno stopnjo »podružbljenosti« delovanja. Ob tem naj pripomnim, da je seveda v praksi vendarle prihajalo do določenih oblik pomoči, v kasnejšem obdobju zlasti v zvezi s finančno participacijo; vendar je značilno, da so pri tem imele večjo vlogo delovne organizacije, ki so odstopale od političnih usmeritev, kot pa državni organi, ki so določali in uresničevali stanovanjsko politiko. Tako se je povečevala absurdnost položaja: na eni strani se je širil krog čakajočih, ki so računali, da jim bo »družba« pomagala, na drugi strani pa vrsta nemočnih, ki niso mogli začeti gradnje, saj bi morali celotno breme – še zlasti infrastrukture, komunalne opreme – prevzeti nase že ob začetku gradnje.

zgraditi objekt v predpisanem roku (za kar so seveda tudi utemeljeni razlogi); hkrati pa je moč posameznika prihajala do veljave ravno s tem, da je podaljšal gradnjo. To pa je spet povezano s financiranjem: čim bolj se mora opirati le na *svoje lastne moči, tem daljši čas potrebuje*, da zmore opraviti takšno nalogo. Človeku neprijazen (in ekonomsko neracionalen) sistem pa seveda tudi v finančnem pogledu ni zagotavljal potrebnega kreditiranja in s tem postopnosti.⁶

Pomembna je tudi predpostavka ali celo *zahteva po dokončnosti* formalno sprejetih in sankcioniranih ureditev. Še zlasti če gre za načrtovanje podrobnosti prostorske organizacije bivalnega okolja, postane takšno *togo in statično* razumevanje vloge prostorskega urejanja razlog za »odstopanja« od formalno določenega »prostorskega reda«, ki ne omogoča fleksibilnosti zakonitega prilagajanja novim življenjskim razmeram.

Uniformnost v prostoru

Togost sistema je bila prisotna tudi s *prostorskega vidika* v tem smislu, da je nediferencirano obravnaval razmere ne glede na krajevne in ožje lokacijske posebnosti. To je po eni strani sledilo iz značilnosti samega političnega sistema (pristop od zgoraj navzdol), po drugi strani pa tudi iz togosti in modernistične usmeritve strokovnih služb prostorskega in urbanističnega planiranja. Takšno oceno nam tudi v mednarodnem merilu potrjujejo kritična spoznanja o naši polpretekli dobi hkrati z razkrivanjem trendov v smeri postmodernizma, katerega najpomembnejša značilnost je prav čim večja fleksibilnost in raznovrstnost.

V preteklosti, ko sta bila v ospredju egalitarizem in birokratsko ter tehnološko pogojena uniformnost, je to pomenilo neposredno konfrontacijo z veliko raznovrstnostjo naravnih virov ter kulturne oz. arhitekturne dediščine (gl. tudi Fister, 1993). Prevladovali so uniformni vzorci in standardi (npr. predstava o dopustni velikosti parcele) tako za velike urbane aglomeracije kot za odmaknjene podeželske kraje in zaselke.⁷ Takšna uniformnost je neživljenjska blokada, ki onemogoča tudi povsem neškodljivo uveljavljanje individualne pobude in raznovrstnosti razpoložljivih virov.

Poleg tega pa takšna uniformnost prihaja v nasprotje s težnjo po ohranjanju krajinske identitete, kakršno smo podedovali iz preteklosti. V tem smislu je bila celo uradno potrjena zakonita stanovanjska gradnja oblika prostorske dezorganizacije.

⁶ Že v raziskavi, ki smo jo opravili v Novi Gorici, sem poudarjal velik pomen »etapnosti gradnje«. Hkrati pa nam tudi nestandardizirani intervjuji z graditelji kažejo, da je med najpogostejšimi razlogi za črno gradnjo prav možnost prerazporeditve bremena na daljši čas. Črna gradnja je v tem smislu nekakšna *izsiljena postopnost*, ki je sistem ni niti predvideval niti podpiral.

⁷ V zvezi s tem je že Marjan Tepina (1993) zapisal: »Za raven osebnih dohodkov, kakršno je dosegla Slovenija, so pobude za gradnjo individualnih stanovanjskih hiš in vikendov povsem normalen pojav, ki bi ga moralo prostorsko urejanje ... dohajati, ne pa ga šteti za nekaj vnaprej nasprotnega prostorskemu redu. Težko bi bilo prepričati, da ni v vsakem delu Slovenije nekaj za poljedelstvo in gozdarstvo nekoristnih zemljišč, a primernih za individualno stanovanjsko gradnjo. Ta je sposobna tudi zapuščena in zanemarjena zemljišča spremeniti v vrtove. V Franciji ponujajo občine taka zemljišča na celih časopisnih straneh, pri nas pa je dovoljenje za tak namen prava milost.«

Kot četrti vidik togosti sistema, ki je bil vzrok za pogostejše pojavljanje nezakonite gradnje, pa poudarjam še *privrženost egalitarno-socialistični* usmeritvi, ki je na formalno-institucionalni ravni že a priori izključevala organizirano graditev skromnejših, zasilnih oz. podstandardnih stanovanj (v primerjavi s prakso v številnih drugih državah v svetu, gl. United Nations, 1971). Zato je prihajalo do tega, da celo delavci (zlasti iz drugih republik), ki bi imeli določene možnosti dobiti stanovanje v delovni organizaciji, včasih te možnosti niso izkoristili, da bi med bivanjem v Sloveniji čim več prihranili. Raje so si uredili zasilno bivališče (npr. v Tomačevem) povsem zunaj zakonitih, institucionalnih okvirov.

Sklepna misel

Na splošno je šlo v preteklem obdobju torej za *preveliko togost* institucionalnega sistema, ki je blokirala individualno pobudo tudi tedaj, kadar to ni bilo treba. Hkrati pa je šlo za *veliko »prožnost«* – ne nazadnje zaradi političnega koketiranja z »delavskim razredom« – ki je v bistvu pomenila *nedoslednost pri uresničitvi* že sprejetih odločitev. V tem smislu bi lahko rekli, da je šlo za »narobe svet«: za togost v politiki in planiranju in za prožnost (nedoslednost) pri uresničevanju planov. Veliko nihanja in nedoslednosti se je pojavljalo tedaj, ko bi potrebovali *brezkompromisno doslednost*; vnaprejšnja določenost in neprilagodljivost pa tedaj, ko bi morali biti čim bolj odprti za posebnosti ljudi in okolja.

Ko prihaja čas večje individualne svobode, bo to nujno tudi čas preseganja nebrzdanega, sebičnega individualizma, ki se je – kakor koli se že to zdi paradoksalno – lahko uveljavljal kot prostorski nered prav med poudarjenim kolektivizmom.

LITERATURA:

- Bučar, France, Janez Šmidovnik (1975), Javna uprava in občan, Ljubljana, Center za lokalne skupnosti in delovne organizacije, FSPN.
- Čaldarović, Ognjen (1986), Neočekivane posledice planiranja razvoja gradov v Jugoslaviji, Sociologija, Vol. 28, št. 4
- Čaldarović, Ognjen (1988), Sekundarno stanovanje, Naše teme, 32, št. 11
- Djuranović, Djuro (1970), Bespravna stambena izgradnja – jedna od karakteristika urbanog razvoja Beograda, Sociologija, 1, XII, št. 3–4
- Fister, Peter (1993), Prostorska dediščina, nova spomeniška vrednota, Varstvo spomenikov, 34, Ljubljana
- Gantar, Pavel (1988), Sociološka analiza institucionalnega sistema planiranja na »lokalnih« (občinskih in mestnih) ravneh v Sloveniji (Jugoslaviji), Center za raziskovanje lokalnih skupnosti in delovnih organizacij, FSPN (raziskovalno poročilo)
- Henshel, L. Richard (1976), Reacting to Social Problems, Don Mills (Ontario), Longman Canada Limited
- Klemenčič-Zlodre, Bojana et al. (1979), Opredelitev stanovanjsko-bivalnih tipov za tipologijo samoiniciative in sodelovanja uporabnikov, Ljubljana, Urbanistični inštitut Slovenije
- Kobe, Jure, Poženel Dare, Torkar Vinko (1973), Priprava raziskave o vplivu nove stanovanjske politike na pojav črnih gradenj v Sloveniji: zbirka hipotez in dilem o problemu črnih gradenj, Ljubljana
- Lončar-Butič, Nataša (1975), Neki aspekti bespravne izgradnje, Revija za sociologiju, Vol. 5, No. 4
- Merton, Robert (1936), The Unanticipated Consequences of Purposive Social Action, American Sociological Review, 1, December
- Mlinar, Zdravko (1982), Mehanizmi usmeravanja i (ne)izvršavanja razvojnih programa, Sociologija, Vol. XXIV, br. 2–3
- Ravbar, Marjan (1976), Preobrazba slovenskih naselij s črno gradnjo, mag. nal., Filozofska fakulteta, Ljubljana
- Seferagić, Dušica (1977), Socijalna segregacija u rezidencijalnom prostoru, mag. rad, Filozofski fakultet, Zagreb

- Tepina, Marjan (1993) Načrtovanje posegov v prostor: Razvojna politika ostaja izven sistema, Delo, 7. aprila
- United Nations (1971), Improvement of Slums and Uncontrolled Settlements, New York, UN, Department of Economic and Social Affairs
- Wilsher, Peter. Righter Rosemary (1977), The Exploding Cities, New York, Quadrangle